

УДК 811.161.2'38

DOI <https://doi.org/10.24919/2518-1602.2025.10.11>

МОВНІ ЗАСОБИ ВТІЛЕННЯ КОМІЧНОГО ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАКТИЧНОЇ СТИЛІСТИКИ

ОЛЕНА МЕДВЕДЬ,

кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри прикладної лінгвістики, Національний аерокосмічний університет «Харківський авіаційний інститут» (Україна, Харків)
o.medved@khai.edu

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5977-5773>**Research ID:** NHQ-2204-2025

У статті з'ясовано сутність категорії комічного, механізму та умов його виникнення, специфіку деталізації цієї категорії в художньому мовленні; описано мовні елементи втілення гумору, іронії та сатири як об'єкт дослідження стилістики; розглянуто типологію мовних засобів втілення комічного в художньому тексті.

Ключові слова: комічне, мовні засоби втілення комічного, художній стиль, художній текст, стилістика сучасної української літературної мови.

LINGUISTIC MEANS OF IMPLEMENTING COMIC AS AN OBJECT OF STUDY OF PRACTICAL STYLISTICS

OLENA MEDVED,

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Associate Professor at the Department Applied Linguistics, National Aerospace University "Kharkiv Aviation Institute" (Ukraine, Kharkiv)
o.medved@khai.edu

The article clarifies the essence of the category of the comic and describes the linguistic means of its embodiment as an object of research in Ukrainian practical stylistics.

The purpose of the paper is to highlight the tradition of researching the linguistic means of the comic in the practical stylistics of the Ukrainian literary language.

The tasks of the article is to find out the essence of the category of comic, mechanism and conditions of its origin, specificity of detail of this category in a literary work and accordingly artistic speech; describe the linguistic elements of the embodiment of humor, irony and satire as an object of study of domestic stylistics; consider the typology of linguistic means of embodiment of comic in the literary work.

It has been concluded that a certain tradition of examining comic means has developed in the Ukrainian studies. In fiction as one of the varieties of art, namely the art of words, the category of comic is detailed in several concepts that convey different levels of gradations of emotional response and different types of funny in literary work, including the concepts of smiles, jokes, humor, black humor, irony, grotesque. The situation verbal means of embodying humorous, ironic and satirical in artistic works are more or less independent fragments of literary speech, subordinated to a certain imagery. The peculiarity of such humorous means is a certain inconsistency of the situation and speech. The verbal means of comic embodiment should comprise linguistic units, the comic effect around which is created by the author, either at the expense of the sound complex of the word, or due to its meaning.

The prospects of the proposed study are seen in the linguistic processing of situation verbal means of embodying humorous, ironic and satirical, since they make up fragments of speech larger than the word.

Key words: comic, linguistic means of embodying comic, artistic style, literary work, stylistics of contemporary Ukrainian literary language.

Постановка проблеми. Мова художнього твору – складне й багатогранне явище, у якому органічно поєднано компоненти, що є предметом наукових студій як літературознавців, так і мовознавців.

Увиразнення мови літературного твору відбувається не хаотично і переважно не становить самоціль письменника, а підпорядковане низці конкретних функцій, найважливішими з яких, на думку дослідників, є три: зображальна, характерологічна та оцінно-виражальна. Зображальна функція художнього мовлення полягає в тому, щоб вказати на ті предмети, явища, людей, які зображено у творі, тобто назвати їх. При цьому, називаючи предмет, автор не обмежується будь-яким зі слів, які звичайно цей предмет позначають. Із багатьох слів, що становлять лексичний запас тієї чи тієї національної мови, митець відбирає саме такі, які з найбільшою повнотою й виразністю здатні конкретизувати те уявлення про предмет, яке автор намагається донести до свого читача. Характерологічна функція мови художнього твору пов'язана з тим, що власне художнє мовлення, мовленнєва манера чи стиль персонажів твору, його розповідачів та оповідачів є засобом характеротворення, характеристики внутрішнього емоційного стану героя твору, його соціальної чи територіальної належності, певною мірою відбиває його світоглядні риси тощо. Сутність оцінно-виражальної функції художнього мовлення полягає в тому, що автор відбирає такі слова, які дозволяють йому висловити своє ставлення до зображуваного в літературному творі. Тож мова художнього твору становить досить замкнену й цілісну систему, пов'язану з конкретними принципами відбору й сполучення елементів, підведеними під певні закономірності.

Специфіка мови художніх творів полягає в чітко виявленій індивідуальності, неповторності мови кожного письменника, у єдності комунікативних і естетичних функцій тексту, в широкому використанні елементів різного стилістичного забарвлення.

Аналіз досліджень. Зважаючи на багатолітні напрацювання, у вітчизняній стилістиці склалася певна традиція наукового дослідження мовних засобів утілення комічного в тексті художнього твору. Це питання опрацьовують у межах теоретичної та практичної стилістики у відповідних працях систематизувально-оглядового спрямування (див. Бабич, 2003; Пономарів, 2000), а також під час лінгвостилістичного аналізу конкретного художнього твору чи кількох творів того чи того письменника (див. Русанівський, 2005).

Лінгвістичні розвідки з теоретичної та практичної стилістики, висвітлюючи стилістичну диференціацію української літературної мови, подають відповідну характеристику лінгвальних одиниць української мови різних рівнів і констатують лише потенційні можливості групи слів або окремого слова бути засобом мовного втілення комічного в певному стилістичному контексті. Праці, що стосуються лінгвостилістичного аналізу конкретних художніх творів, є більш детальними щодо аналізу засобів утілення гумористичного й сатиричного в художньому тексті. Зокрема, М. Русанівський у дослідженні «Український гумор та його мова» аналізує українську гумористично-сатиричну прозу О. Черногуза, А. Крижанівського, Є. Дударя та Ю. Андруховича (Русанівський, 2005).

Однак сутність категорії комічного, механізми та умови його виникнення, специфіка втілення цієї категорії в художньому тексті потребують подальшого дослідження.

Мета статті – з'ясувати сутність категорії комічного, механізму та умов його виникнення, специфіку деталізації цієї категорії в художньому мовленні; описати мовні елементи втілення гумору, іронії та сатири як об'єкт дослідження стилістики; розглянути типологію мовних засобів утілення комічного в художньому тексті.

Виклад основного матеріалу. Комічне – категорія естетики, що характеризує той аспект естетичного освоєння світу, який супроводжується сміхом без співчуття, страху і пригнічення (Гром'як та ін., 2007, с. 358).

Важливо підкреслити, що в естетиці, для якої комічне є однією з категорій поряд, наприклад, із героїчним або трагічним, усталеною є думка про його вихідну ситуативність. «Комічне найчастіше пов'язується із ситуацією, коли самі по собі незначні й неважливі цілі здійснюються з виглядом великої серйозності й великими приготуваннями... Комічною є й ситуація, коли людина бере на себе вирішення якихось надзвичайних завдань, але абсолютно не здатна до того. Комічні колізії створюються й унаслідок збігу протилежних інтересів і характерів» (Левчук та ін., 2006, с. 98).

Об'єктом комічного висміювання зазвичай стають ті суспільні явища, які втратили свою доцільність, необхідність, але претендують на історичне буття, вагомість, вартісність, прагнуть видати себе не тим, чим вони є насправді.

Дослідники комічного встановили низку об'єктивних передумов і суб'єктивних якостей людей, взаємодія яких необхідна для виникнення комічного ставлення.

По-перше, комічне стосується тільки гуманітарної сфери, суспільних явищ, а неживі предмети лише опосередковано залучають у комічне ставлення людини до людей чи суспільних явищ. По-друге, суб'єкт комічного ставлення має відчувати свою перевагу над об'єктом висміювання й бути в цілковитій безпеці (страх за життя переважно виключає почуття комізму). По-третє, несподівана невідповідність очікуваного й дійсного в контакті людини із суспільством, між прогнозованим і справжнім зв'язком комічної ситуації динамізує почуття й напругу, підтримує увагу учасників комічної ситуації (багато важать інтрига, перипетії). По-четверте, будь-яка недоцільність, недоречність, абсурдність, відхилення від норми породжує нову грань комізму. По-п'яте, усе мертве, механічне, шаблонне, що видає себе за живе, природне, органічне, завжди викликає відчуття комічності (Гром'як та ін., 2007, с. 359).

Для сприйняття комічного, виявлення всіх його джерел і форм людина має володіти розвинутим естетичним смаком, бодай окресленим ідеалом. Фізіологічне збудження, так званий сміх без причини, не є адекватним сприйманням комічного. Певною мірою комічне здатна переживати кожна людина, але в концентрованій формі воно виявляється в мистецтві.

У художній літературі як одному з різновидів мистецтва, а саме мистецтві слова, категорія комічного деталізується в кількох поняттях, що передають різні рівні градації емоційного реагування та різні типи смішного в художньому тексті, а саме в поняттях усмішки, жарту, гумору, чорного гумору, іронії, гротеску, сатири, сарказму (Гром'як та ін., 2007, с. 359).

Гумор – різновид комічного, відображення смішного в життєвих явищах і людських характерах. Гумор не заперечує об'єкта висміювання й цим відрізняється від сатири, для якої характерне цілковите заперечення й різке осміяння зображуваного. Добродушний гумор піддає осміянню здебільшого частковій недоліці загалом позитивних явищ, окремі смішні риси в характері людини (Гром'як та ін., 2007, с. 173).

Іронія – прийом зображення, який виражає глузливо-критичне ставлення митця до предмета зображення. У стилістиці адекватною фігурою є антифразис, коли висловлювання набуває у контексті протилежного значення (Гром'як та ін., 2007, с. 313).

Сатира – особливий спосіб художнього відображення дійсності, який полягає в гострому осудливому осміянні негативного. Сатира спрямована проти соціально шкідливих явищ, які гальмують розвиток суспільства, на відміну від гумору, вона має гострий непримиренний характер. Часто об'єктом сатири є антиподи загальнолюдської моралі, пристосуванці, лицеміри, ренегати і зрадники, які не відповідають загальнолюдському ідеалові. У сатиричних творах широко використовуються художня гіперболізація, яка є основою сатиричної типізації, шарж, гротеск (Гром'як та ін., 2007, с. 611–612).

Стилістика як самостійний розділ українського мовознавства розробляє два фундаментальних поняття для лінгвістичного аналізу мовної тканини твору художньої літератури, а саме поняття структурно-функційного стилю (і художнього стилю як одного з таких) сучасної української літературної мови та поняття мовного колориту. Як уже зазначалося, практична стилістика має вагомий напрацювання щодо словесних засобів реалізації комічного в художніх творах. Так, О. Пономарів у підручнику «Стилістика сучасної української мови» (2000), розглядаючи засоби стилістики української мови на лексичному, фразеологічному, словотвірному, морфологічному та синтаксичному рівнях, виділяє, зокрема, такі потенційно можливі мовні засоби втілення гумористичного й сатиричного в художньому стилі:

1. У межах лексичних засобів стилістики:

– багатозначність слова як стилістичний засіб може використовуватися в такому плані: в одному контексті зводяться вільне і фразеологічно зв'язане значення або поєднуються два фразеологічних значення, до чого особливо часто вдаються в каламбурах, у гумористичних і сатиричних творах (Пономарів, 2000, с. 39);

– омоніми відіграють певну стилістичну роль як важливий спосіб словесної гри, матеріал для створення дотепів і каламбурів (Пономарів, 2000, с. 49);

– пароніми, як і омоніми, використовуються для створення каламбурних ситуацій, причому «паронімія для створення каламбурів є набагато придатнішою, ніж омонімія, оскільки близькість звучання, а не точний звуковий збіг дає більші можливості для змалювання відповідних ситуацій» (Пономарів, 2000, с. 52); перевіреним засобом гумору є також підміна одного слова іншим, близькозвучним (*клуб губителів природи*), – це явище одержало назву паронімазії;

– синоніми сприяють відтворенню найтонших емоційно-експресивно-оцінних відтінків висловлювання, зокрема гумористичних і сатиричних (Пономарів, 2000, с. 57); крім того, компонентами синонімічного ряду можуть виступати евфемізми та перифрази (Пономарів, 2000, с. 62), що є одними з перевірених засобів передання ставлення автора до того, що він пише;

– антоніми є підґрунтям антитези, оксиморонів, «уміле використання яких надає мовленню витонченості й дотепності» (Пономарів, 2000, с. 69), а також антонімічної іронії, за принципом якої складаються «афоризми, гумористичні й сатиричні вислови, байки, гуморески» (Пономарів, 2000, с. 69);

– іншомовні слова також є випробуваним засобом іронії й сатири (Пономарів, 2000, с. 74); це стосується й слів старослов'янського походження, комічний ефект яких виникає, якщо зміст описуваного не відповідає урочистості тону: саркастичний ефект, зокрема, посилюється, якщо поряд з архаїчною лексикою урочистого звучання ставляться слова дуже віддалених або протилежних стилістичних категорій (просторічно знижені, вульгарні, підкреслено буденні, вузько побутові та ін.) (Пономарів, 2000, с. 76);

– неологізми, подаючи негативну характеристику певного явища, можуть створювати гумористичні, іронічні, сатиричні ефекти (Пономарів, 2000, с. 83);

– архаїзми набувають іронічного, сатиричного, гумористичного звучання, якщо поставлені у невідповідний контекст, для цього вони мають бути оточені розмовною, просторічною, вузько-побутовою, вульгарною лексикою (Пономарів, 2000, с. 90), засобом гумору є також анахронізми;

– терміни та професіоналізми є випробуваним засобом створення гумористичних ситуацій, коли їх ужито в невідповідно переносному значенні (Пономарів, 2000, с. 95–100);

– розмовно-побутова та просторічна лексика за своєю сутністю є емоційно-експресивною, що дозволяє їй бути широко використовуваною для створення гумористичних і сатиричних ефектів (Пономарів, 2000, с. 105);

– гумористичне забарвлення лексичних діалектизмів пояснюється тим, що вони не є загальноживаними і перебувають поза звичною лексикою мовців, тож читач сприймає їх як «дивні» слова (Пономарів, 2000, с. 109).

2. На рівні етимології на створення комічних ситуацій розраховані так звані «народні етимології» (Пономарів, 2000, с. 118).

3. На фразеологічному рівні комічного ефекту набувають фразеологізми з повною або частковою видозміною семантики.

На інших структурно-функційних рівнях – словотвірному, морфологічному та синтаксичному, а також аналізуючи стилістичні фігури, О. Пономарів не вдається до спеціального виділення мовних засобів утілення гумористичного, іронічного та сатиричного (Пономарів, 2000, с. 131–243).

Н. Бабич у роботі «Практична стилістика та культура українського мовлення» (2006) також вказує на певні мовні засоби втілення комічного в художньому тексті. Зокрема, вона наводить такі приклади:

1. Просторічні слова вживаються в невимушеному, довільному мовленні. Вони стоять на межі літературної та жаргонної лексики, часом надають мовленню зневажливо-іронічної експресії: *комизитися, відчикрижити, шалапут, скиглити* тощо. Основною ознакою, за якою слова належать до просторіччя, є їхня особлива експресивність (надають предметам, явищам зневажливої, іронічної, грубуватої, фамільярної оцінки) (Бабич, 2006, с. 54).

2. Емоційною зветься лексика, яка, крім основного значення, містить і значення суб'єктивне-ставлення того, хто говорить, до висловленої думки. Коло емоцій, які виражаються цією лексикою, досить широке: урочистість і пестливість, іронія і презирство, посмішка і згрублість, навіть лайка (Бабич, 2006, с. 58).

3. «...Саме у зв'язку з тим, що вони [архаїзми] починають рідше вживатись, вони справляють враження урочистості, небуденності, а, потрапивши у невідповідну – стилістично занижену – мовну ситуацію, набирають рис комічності» (Бабич, 2006, с. 64–65).

4. Одні зі складних слів можуть посилювати образно-виражальні властивості літературної мови й широко вживаються письменниками, головним чином як художні епітети. Інші слова можуть мати гумористично-іронічне або сатиричне забарвлення, чим посилюються відповідні стилістичні колорити висловлювання, де такі слова вживаються: *То була собі не дитина, а якийсь шибайголовець* (Бабич, 2006, с. 110–111).

Як уже зазначалося, лінгвостилістичний аналіз конкретних художніх творів є більш детальним щодо типів і засобів утілення комічного в художньому тексті. Зокрема, М. Русанівський у дослідженні «Український гумор та його мова» мовними засобами, використаними для створення гумористичного колориту у творах цього жанру, вважає: афоризми (як створені самими сатириками, так і оновлені ними); оригінальні порівняння; слова іншомовного походження, а також росіянізми; фразеологізми, авторські неологізми, детермінологізацію, тобто використання спеціальної наукової термінології в неспеціальному контексті, парцеляцію та сленг (Русанівський, 2005).

Роль слова в художньому творі не однопланова. З одного боку, слово входить у національно-мовну систему, маючи постійне значення, на яке спирається письменник. З другого – у художньому тексті воно звернене до того світу, який створює або відтворює письменник, і смислове навантаження лексичної одиниці збагачується відповідно до смислової системи художнього твору в цілому.

Засоби, за допомогою яких автор створює комічну ситуацію, можна диференціювати на ситуаційні, ситуаційно-словесні та словесні.

Ситуація як засіб комізму не належить до мовної сфери. Вона коригується об'єктивною дійсністю та є інваріантом незалежно від мови.

Під ситуаційно-словесними засобами створення комічного розуміємо такі, у яких виявляється нерозривна єдність ситуації та слова у створенні комічного контрасту. Ситуацію можна передавати одним реченням або кількома, це залежить від її інформаційної ємності і складності. Так само речення як основна форма передання ситуації може вмещувати одну ситуацію, дві, три тощо. Отже, комічний ефект виявляється в ситуації і в реченні як словесній формі останнього.

До словесних засобів створення гумору та сатири належать ті прийоми, що роблять слово контрастним, таким, що спричиняє сміх. Комічне, утілене в слові, нібито не залежить від ситуації, а є зовнішнім щодо неї. Гумористичний або сатиричний відтінок створюється навколо чи звукового комплексу слова, чи його значення.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Мова художніх творів є актуальним об'єктом наукового зацікавлення українських мовознавців.

Натепер в україністиці склалася певна традиція лінгвістичного аналізу мовних засобів утілення гумористичного, іронічного та сатиричного в тексті художнього твору. Уважаємо доцільним диференціювати засоби, за допомогою яких автор створює комічну ситуацію, на ситуаційні, ситуаційно-словесні та словесні.

Ситуаційно-словесні засоби втілення комічного в художніх текстах становлять більшою або меншою мірою самостійні фрагменти художнього мовлення, підпорядковані певній зображально-виражальній настанові. Особливістю таких гумористичних засобів є певна невідповідність ситуації та мовлення.

До словесних засобів утілення гумористичного, іронічного та сатиричного слід зараховувати мовні одиниці, комічний ефект навколо яких створено автором, чи то зважаючи на звуковий комплекс слова, чи на його значення.

Перспективи подальшого дослідження вбачаємо в лінгвістичному опрацюванні ситуаційно-словесних засобів утілення гумористичного, іронічного та сатиричного.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Бабич, Н. Д. (2003). *Практична стилістика і культура української мови*. Львів : Світ.
- Левчук, Л. Т., Панченко, В. І., Онищенко О. І. & Кучерюк Д. І. (2006). *Естетика*. 2-ге вид., допов. і переробл. Київ : Вища школа.
- Гром'як, Р. Т., Ковалів, Ю. І., & Теремко В. І. (ред.) (2007). *Літературознавчий словник-довідник*. Київ : ВЦ «Академія».
- Пономарів, О. Д. (2000). *Стилiстика сучасної української мови*. 3-ге вид., перероб. і доп. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан.
- Русанівський, В. М. (2005). Український гумор та його мова. *Мовознавство*, 2, 3–17.

REFERENCES

- Babych, N. D. (2003). *Praktychna stylistyka i kultura ukrainiskoi movy* [Practical stylistics and culture of the Ukrainian language]. Lviv : Svit. [in Ukrainian].

- Levchuk, L. T., Panchenko, V. I., Onyshchenko O. I. & Kucheriuk D. I. (2006). *Estetyka* [Esthetics]. (2-he vyd., dopov. i pererobl.). Kyiv : Vyshcha shkola. [in Ukrainian].
- Hromiak, R. T., Kovaliv, Yu. I., & Teremko V. I. (Red.) (2007). *Literaturoznavchyi slovnyk-dovidnyk* [Literary Dictionary]. Kyiv : VTs "Akademiia". [in Ukrainian].
- Ponomariv, O. D. (2000). *Stylistyka suchasnoi ukrainskoi movy* [Stylistics of modern Ukrainian language]. (3-tie vyd., pererob. i dop.). Ternopil: Navchalna knyha – Bohdan. [in Ukrainian].
- Rusanivskyi, V. M. (2005). Ukrainskyi humor ta yoho mova [Ukrainian humor and his language]. *Movoznavstvo*, 2, 3–17. [in Ukrainian].